

TÜRKMEN ŞEHİRİ MUSUL'UN GEÇ ORTAÇAĞ'DAKİ FİZİKİ YAPISI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Abdulhalik BAKIR*

Özet

Bilindiği gibi şehirler, insanlık tarihinin uygarlık beşikleridir. Musul'un Irak'ın kuzeyindeki dağlık bölgelere ve hatta Anadolu'daki Toros dağlarına yakın bir coğrafyada yer alması, yapı işleri başta olmak üzere pek çok alanda büyük kolaylık sağlıyordu. Musul, çok eski bir şehir olmasından dolayı birçok medeniyetin odak noktası olmuştur. Çalışmamızda incelediğimiz dönem, Türk devletlerinin Musul'da hakim olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Musul, hayatın bütün alanlarında olduğu gibi fiziki yapı açısından da çok parlak bir dönem geçirmiştir. Ancak bu özelliklerine rağmen, hiçbir coğrafyacımız şehirdeki köprü, kanal, yol, hükümet konağı dışındaki kurumlardan, spor ve eğlence mekânlarından, hububat depoları, atölye ve fabrikalar, tabakhane, kilise ve manastırlar ile kütüphanelerden söz etmemişlerdir. Böylece bir eksiklik ortaya çıkmıştır. Musul imar faaliyetleri açısından da oldukça canlı bir kenttir. Bunu da Selçuklular ve Atabekler döneminde imar çalışmalarının yapıldığı diğer şehirlerden anlıyoruz. Bundan dolayı bu yapılar hakkında bir değerlendirme yapma olanağımız olmadı. Yine de geç Ortaçağ'da Türklerin hakim olduğu dönemdeki Musul'un fiziki yapısıyla ilgili bir tablo çizmeye çalıştık. Makalemizde, Ortaçağ coğrafyacılarının Musul hakkında sunmuş oldukları bilgileri aktardık, sonra da o bilgileri diğer tarihsel kaynak ve araştırmaların yardımı ile değerlendirmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: *Musul, Geç Ortaçağ, Şehir, Fiziki Yapı, Musul Atabekleri.*

Abstract

An Evaluation about Physical Structure of Turcoman City Mosul in the Late Middle Age

As known, cities are civilization cradle of history of mankind. Mosul was in a close geographic that there were mountainous regions and even Toros mountains. So it made easier a lot of things firstly construction works in Mosul. Mosul became focus point because it was an older city. In this paper, period that we examined was a period that Turkish states ruled. There was a successful and brilliant period in every field and especially about physical structure. But, in spite of these facilities, none of our geographers spoke about bridges, roads, councils except from government office, sport and amusements places, cereals stores, factories, churches and monasteries, tanneries and libraries. So deficiencies appeared. And also Mosul was a lively city for buildings and a trade city. We understand this from cities that built in the period of Seljuk and Atabegs. So we haven't got a chance to do an evaluation about these buildings. In spite of everything, we tried to draw a picture about the physical structure in the period of Turks in the late middle ages. In our paper, we transferred the information that geographers in the late middle ages presented and then studied to evaluate the information with other historical sources and researches.

Key Words: *Musul, Late Middle Age, City, Physical Structure, Mosul Atabegs.*

* Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi/ELAZIĞ.

Giriş

Türkiyemizde özellikle Sanat Tarihi alanında çalışan bilim adamlarımız tarafından Ortaçağ şehirlerinin mimari özelliklerine dair çalışmalar yapılmıştır. Bu alanda Karahanlılar, Gazneliler, Tolunoğulları, İhşidiler, Eyyübler, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçukluları, Artuklular, Atabekler, Beylikler, Memluklar ve Osmanlı dönemleri şehirlerin surları, kaleleri, sarayları, camileri, hamamları, kervansarayları, çarşıları ve diğer fiziki yapıları hakkında kaleme alınan araştırma ve inceleme türünden birçok çalışmaya rastlamak mümkündür¹. Ancak Ortaçağda yazılmış coğrafya ve seyahatname türünden eserlere dayanarak Ortaçağ şehirlerinin fiziki yapıları ile ilgili hazırlanan çalışmalar ise çok yenidir ve bu alanda daha alınacak çok uzun bir yol vardır². İşte biz, bir nebze de olsa bu alana katkıda bulunmak için bu çalışmamızda, özellikle Geç Ortaçağ'da Türk Tarihi bakımından önemli ve stratejik bir konuma sahip olan Musul'ü şehri seçtik. Çalışmamızın boyutu ve sınırı, anılan dönemde Arap ve Türk coğrafyacı ve seyyahların şehrimizin fiziki yapısıyla ilgili sunmuş oldukları bilgileri aktarmak ve bu bilgileri bilimsel bir metot ve yöntem çerçevesinde değerlendirmekten ibarettir. Ancak burada, şehirle ilgili eksik, dağınık, karmaşık ve hatta zaman zaman da çelişkili bilgilerden de anlaşılacağı gibi, buranın fiziki yapısı hakkında mükemmel ve detaylı bir tablo çizmenin biraz zor olduğunu da belirtmek isteriz. Bilgilerdeki eksikliklerin başında, bir yazarın naklettiği herhangi bir bilginin diğerleri tarafından nakledilmemesidir. Bu ise araştırmacıyı karşılaştırma fırsatından yoksun bırakmaktadır.

I. Musul'un Geç Ortaçağdaki Fizikî Yapısı

X. yüzyıl coğrafyacılarından el-Makdisî, Musul'un fizikî yapısı hakkında bilgi vererek buranın çarşı, han, hamam ve binalarının güzel, ancak bostan ve nehir sularının şehirden uzakta olduğunu, aynı zamanda şehrin, Zübeyde kanalı³ kıyısında Murabba'a⁴ olarak adlandırılan bir kaleye, üzeri kapalı çarşılar, sur

¹ Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Altun 1971; Aslanapa 1984; Sözen 1971; Artuk 1946; Beygu 1932; Yetkin 1970; Akçay 1966; Akok 1969; Balkan 1970; Çulpan 1969-70; İnan 1956; Karamağaralı 1970; Öney 1966.

² Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Can 1995 31-149; Bakır 2004, 837-848; Kurt 1998, 46-100; Çelik 2001, 38-124; Kılıç 2002, 10-19; Havan 2004, 122-134, 143-151; Gökşen 2007, 128-155.

³ Abbasîler Musul'u ele geçince, Emevîler'den kalan bütün eserleri ortadan kaldırmaya çalıştılar, böylece el-Hurr tarafından kazılan kanal, Zübeyde olarak adlandırdılar, zira Büyük Cafer'in (el-Mansûr) kızı Zübeyde, Musul'da doğmuştu. Onlar su ihtiyaçlarını bu kanalla Dicle'den temin ediyorlardı. Ayrıca anılan nehrin kıyısı, şehrin dinlenme yerlerini oluşturuyordu ve burası çiçekler ve ağaçlarla donatılmış durumdaydı. Ancak Deylemlilerin şehri almaları sonucunda Zübeyde kanalından söz edilmedi. Bkz. ed-Devecî 1982, c. I, 178.

⁴ Bu kale valilik konağının kuzeyinde yer alıyordu ve içinde askerler, atlar ve diğer savaş malzemeleri bulunuyordu. Buranın Hamdanîler zamanında inşa edildiği sanılmaktadır. Hatta

içinde Suku'l-arba'a⁵ denilen bir çarşıya ve Ninive harabelerinin yakınında yer alan Kasru'l-halife⁶ adında bir saraya sahip bulunduğunu belirtir⁷. Yazar ayrıca şehrin her köşesinde bir hana rastlandığını, camii ile nehir arasındaki uzaklığın bir ok atımı kadar olduğunu ve buraya ancak nehir tarafından bir merdivenle çıkıldığını, çarşılar tarafındaki merdiven basamaklarının daha az olmasıyla birlikte, taşlarla kaplandığını belirttikten sonra, buranın meşhur sokak ve caddelerini de şöyle tanıtır: Dîru'l-A'lâ, Baslût, el-Cassâsîn, Benî Mîde, el-Cassâse, Rahâ Emiru'l-Mü'minîn, ed-Dabbâğîn, Cümeyl⁸.

Çocukluk ve gençlik döneminin bir kısmını Musul'da geçiren, yine X. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal ise, Dicle'nin batı kıyısında yer alan, toprağı ve havası sağlıklı bir şehir olduğunu, halkının içme suyunun şehirdeki sulardan temin edildiğini, önceleri, burada fazla ağaç bulunmadığını, ancak Hamdanîlerin diktiği meyve ağaçlarıyla güzel bahçeler oluştuğunu, böylece zamanla üzüm ve diğer meyvelerin çoğaldığını, şehrin geniş bir alanı kapsadığını ve çok sayıda köyleriyle meralarının bulunduğunu kaydetmektedir⁹.

İbn Havkal diğer bir yerde de Musul'u şöyle tanıtır:

onlar mallarını ve eşyalarını korumak maksadıyla birçok kale yaptılar. Kevâşi, eş-Şa'bâbî ve Herûr onlardan bazılarıdır. el-Besâsirî H. 450 yılında İbrahim Yinal ile savaşım onu yendikten sonra Musul kalesini yıktırdı. Ancak daha sonra Şerefu'd-Devle el-Ukaylî H. 474 (1081) yılında Musul'un surunu onarımdan geçirdiğinde, kaleyi yeniden yaptırdı. Daha sonra İmadeddin Zengi şehirde binlerce askeri ve savaş malzemesini alacak muazzam bir kale yaptırdı. Bu esnada kaleyi, şehir suru dışında bir sur çevrelemektedir. Anılan kalenin, şehir meydanına açılan ve Meydan kapısıyla Sincâr kapısının karşısında yer alan Kale kapısı ve Dicle yönüne doğru açılan ve Sır Kapısı denilen iki kapısı vardı. Kale H. 660 yılına kadar ayakta kaldı; ancak bu yılda Moğollar şehri kuşatıp burayı taş ve ateşe tutarak yıktılar, içindeki insanları da öldürdüler. Bkz. ed-Devecî 1982, c. I, 176, 330-331.

⁵ Hicri I. yüzyılda Musul'un çarşıları valilik konağı yakınında ve Camii mescidinin etrafında yer alıyordu. Daha sonra İsmail b. Ali, onu, şehir mezarlığının yanına taşıdı ve buraya Ebî Hâdir mescidini (en-Nurî mescidinin yerine) inşa etti. Böylece birçok çarşı H. VII. Yüzyıla kadar en-Nurî camisinin etrafında kalmaya devam etti. Ancak eş-Şa'arîn, el-Erbi'â', el-Kattâbîn ve el-Cisr çarşıları gibi, bazı çarşılar da yerlerinde kaldılar. Musul'da bunun dışında el-Bezzâzîn, es-Serrâcîn, el-Esâkife, el-Kassâbîn, es-Sakt, et-Ta'âm olarak adlandırılan çarşılar da bulunuyordu. Musul'un çarşılarından biri de Çehâr sük idi. Bugün bu çarşıya "Şehersük" denilmektedir. el-Câhız şöyle diyor: "Basralılar dört tane yol bir araya geldiğinde, buraya el-Murabba'a adını verirler; Kufeliler ise burayı Şehâr (Çehâr) sük yani dört yol olarak adlandırmaktadırlar". Bkz. ed-Devecî 1982, c. I, 178-179. Ayrıca bkz. ed-Devecî 1954, 95.

⁶ Burası, Abbasi halifesi el-Mu'tazîd'in sarayı olup, Tevbe tepesinde yer almaktaydı. Bkz. Said ed-Devecî 1954, 176.

⁷ Bkz. el-Makdisî, 138.

⁸ el-Makdisî, 138. Ancak Said ed-Devecî, ayrıca, İlyâ' et-Tabîb, Dürrâc ve Benî Büzeyl adında üç caddeden de söz etmektedir. Birinci cadde ve Musul'un ortasında yer alan ikincisi, XIII. yüzyıla kadar aynı adla zikredilmişlerdir. Üçüncüsü hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bkz. ed-Devecî 1982, c. I, 180-181.

⁹ İbn Havkal, 216-217. Ayrıca bkz. es-Sakkâr 2006, 362.

“Musul’un arazilerin genişliği, binaların çokluğu, mağazaların büyüklüğü ve nüfus ve esnafların yoğunluğu yönünden Nusaybin’inkinden kat kat fazladır. Üstelik buranın çarşıları genişti ve şeref ve şaşaa bakımından da durumu belirgindi. Burası, binaları kireç ve taştan yapılmış büyük ve zengin bir şehirdir; halkı Arap’tır, ayrıca onların burada evleri vardır ve bu nüfusun büyük bir kısmı Kufe ve Basra’dan buraya taşınmışlardır. Şehir, büyüklüğü hasebiyle memleketlerin en büyüklerindendir; içinde, her birinde yüz veya daha fazlası dükkân bulunan her çeşit çarşıdan ikişer, üçer ve dörder tane bulunurdu¹⁰. Ayrıca burada oteller, mağazalar, hamamlar, mahalleler¹¹, meydanlar¹², binalar¹³ bulunmaktadır. Onun bu durumu diğer memleketlerden sakinleri kendine çekmiştir; bunun sonucunda da onlar buraya yerleşmişlerdir; aslında buradaki ucuzluk, bereketli topraklar ve fiyatlarının uygunluğu onları çekmiştir, böylece buraya yerleşmişlerdir. O aynı zamanda Azerbaycan, Ermenistan, Irak ve

¹⁰ el-Ömerî’den alınan bilgiye göre, XIII. yüzyılda Musul’da ticaret merkezleri bulunuyordu: 980 adet giyim hanı, 4020 değirmen, 99 adet susam yağı üretim merkezi, 68 adet su değirmeni, 120 adet kapalı çarşı, 36 adet (sûk) pazar, 48.515 adet dükkân. Bkz. Bakır 2005, 144.

¹¹ Said ed-Devecî Musul’un mahallelerini şöyle sıralamaktadır: Hadremevt mahallesi, et-Tabbâlin mahallesi (bu mahalle, Emevî Camisinin yakınında yer alıyordu ve burada darbuka imal edilmekteydi. Hala bugün burada def ve kalbur yapılmaktadır), Sakif mahallesi, (bu mahallede aynı adı taşıyan bir mescit bulunuyordu), et-Tağâlîbe mahallesi (bu mahalle Irak kapısının yakınında idi), et-Tekârit’e mahallesi (burada, Tekrit’ten Musul’a göç edenler oturuyordu.) Türkmen çarşısı mahallesi (Bugün buraya el-Hatuniyye mahallesi denilmektedir). XIII. yüzyılın ikinci yarısında bu mahalle aynı adla anılmaktaydı. Bkz. ed-Devecî 1982, c. I, 181, 227-228.

¹² Bu meydanlardan birini şehirden sur ayırmaktaydı; içinde de kale ve krallık evleri bulunuyordu. Aslında burası Dicle kıyısından Sincâr kapısına kadar uzanan bir toprak parçasından ibaretti. Burası aynı zamanda orduya tahsis edilmişti, içinde de şehir hakiminin sarayı vardır. Anılan meydanda el-Ukaylî surunun hizasında uzanan geniş bir cadde vardı; bu cadde kaleyi şehirden ayırıyordu ve el-Maşra’a kapısından el-İzzîyye medresesine, oradan da el-Fethu’l-Mevsilî’nin mezarına, oradan da Sincâr kapısına kadar devam ediyordu. Atabekler anılan meydanı kaleden Sincâr kapısına kadar uzanan bir surla çevirdiler. İşte bu tarihten sonra Musul iki surla kavuşmuş oldu. Bkz. ed-Devecî 1982, c. I, 328.

¹³ Bu binalardan en önemlisi, Dicle üzerinde, kaleye yakın bir yerde bulunan, aynı zamanda şehir meydanına bakan ve bugün Kara Saray olarak adlandırılan hükümdarlık sarayı yer almaktaydı. Selçuklulardan kalma bu binaları, İmadeddin Zengi genişleterek birkaç saray haline getirdi; böylece bunlara “Krallık Evleri” adı verildi. Bu hükümdar, anılan binaları alçı ve kakmalı mermerden süslemeler ve çeşitli kitabelerle hazırlattı, tavanlarını da altınsal kaplamalarla kaplattırdı. Bu çalışmalar sonucunda da bunlar, halifelerin ve büyük sultanların sarayları ile yarışacak duruma geldi. Bu sarayların en önemli özelliklerinden birisi de, sayısı seksenle yüz arasında değişen alçıdan heykeller ve çok nefis resimlerdir. Daha sonra Bedreddin Lü’lû, burayı, bahçeler, fiskiyeler, göletler etrafında bulunan heykellerle donattı. Musul şairleri bu saraylar hakkında övgü dolu kasideler yazmışlardır. Bkz. ed-Devecî 1982, c. I, 328-329.

Şam'ın açılan penceresidir. Onun vadileri ve çok sayıda semtleri vardır. Yazlıklarında yaz mevsimini, kışlaklarında ise kış mevsimini geçirmek mümkündür... ”¹⁴.

H. 580'de (M. 1184) Musul'u ziyaret eden İbn Cübeyr'in açıklamalarına göre, burası çok sağlam yapılı ve dış etkenlere karşı iyi korunan gayet görkemli eski bir şehir görünümündeydi. Şehri çevreleyen surun¹⁵ kuleleri birbirine yakındı, ayrıca bu surun iç kısmında birbiri üzerine yapılmış durumda bazı evler bulunuyordu. Hatta bu evler, tüm şehrin etrafını çevreleyen duvarları kuşatacak biçimde yapılmıştı ve içerilerinde şehri savaş esnasında korumak için silahlarla güçlendirilmişti. Şehrin en üst tarafında büyük bir kale vardı ve bu yapı, tıpkı sıkıştırma biçiminde kurşunla oturtularak inşa edilmişti. Hükümet konağı ve diğer idarî yapılar da yine bu kaleye bitişik bir yerde yapılmıştı. Anılan binalarla şehri, şehrin bir ucundan diğerine kadar uzanan geniş bir cadde ayırıyordu. Dicle nehri ise, şehrin doğusunda surlara bitişik bir yerde yer almaktaydı. Aynı zamanda sura ait kulelerin ayakları anılan nehrin sularına gömülmüş durumdaydı. Şehirde hamamları, hanları ve çarşı pazarları bulunan büyük bir dış mahalle vardı. Dicle kenarındaki bu mahallede, büyük bir camii¹⁶ bulunuyordu, hücreleri gayet geniş olan bu camiinin tamamı pişirilmiş tuğlalar içerisine oyma stilinde yerleştirilmiş süslemelerle, etrafı ise demir pencerelerle donatılmıştı. Buradaki Dicle'ye bakan ve aynı zamanda oturma yeri olarak kullanılan demirci örsü misali balkonlar ise camiye bitişik durumdaydı. Caminin önünde tam teşekküllü bir hastane vardı. Şehrin iç kısmında yer alan pazaryerinin içinde tüccarlar için özel bir ticaret odası binası inşa edilmişti. Bu bina ile içinde bulunduğu çarşı, daha çok birbiri üzerine kurulmuş evlerle dükkânların kuşattığı demir kapıların kilitletiği ve aynı zamanda süslü yapıların yer aldığı dev bir hanı andırmaktaydı. Şehirde ayrıca biri yeni yapılmış, diğeri

¹⁴ ed-Devecî 1982, 215.

¹⁵ Abbasî halifesi Harun er-Reşid H. 180 (M. 796) yılında Musul şehrini çevreleyen suru yıkmıştı. Ancak Şerefu'ddevle el-Ukaylî, H. 474 (M. 1081) yılında şehrin etrafına çok yüksek olmayan bir sur yaptırdı. Yapımı altı ay süren bu sur, Dicle üzerindeki İsa Dede Mezarı yakınında, Sincâr kapısına, oradan da şehrin güneyine kadar uzanıyordu. Atabekler Musul'a hakim olunca, bu suru onardılar ve kaleden Sincâr kapısına kadar uzanan ikinci bir sur inşa ettiler. Onlar ayrıca şehir çevresindeki hendeği de derinleştirdiler; bu dönemde Krallık evleri ile kale bu ikinci surun içerisinde yer alıyordu. Bkz. ed-Devecî 1982, c. I, 177, 331.

¹⁶ Emevî hükümdarlarından Mervan b. Muhammed tarafından genişletilen Musul'un Ulu camisi, daha sonra H. 167 yılında Abbasî halifesi el-Mehdi tarafından yeniden genişletildi. Bu camide, son genişletmeden önce, onbir bin kişi namaz kılabilirdi. Burası, Atabekler döneminde Seyfeddin Gazi b. İmâdeddin Zengi tarafından bir onarım geçirdi ve birçok yapıları yenilendi. Bu onarımdan sonra, Ulu camii "Eski camii" olarak adlandırıldı. Bu cami in en güzel eserlerinden biri de Atabekler tarafından mermerden yaptırılan mihraptır. Mihrabın üzerindeki yazıdan da anlaşıldığı gibi, H. 543 yılında Sugur el-Bağdadî tarafından yapılmıştır. Ancak bu mihrap, daha sonra en-Nurî camisine nakledilmiştir. Bkz. ed-Devecî 1982, c. I, 181, 334.

ise Emevîler döneminden kalma iki büyük camii bulunuyordu. Sonuncu caminin¹⁷ avlusunda bir kubbe, kubbenin içerisinde de mermerden bir sütun vardı. Sütunun boynuna yine o mermerin hacminde kol ağzı gibi örülmüş olan beş tane bilezik geçirilmişti. Kubbenin üzerinde ise yukarısına tazyikli su borusunun çıktığı bir mermer havuz bulunmaktaydı. Buradaki tazyikli su, bir insan boyu kadar havaya doğru yükseliyor, bu durumuyla billurdan bir çubukmuş gibi görünüyordu. Şehrin Dicle kıyısı üzerine düşen yerlerde 6 veya daha fazla eğitim öğretim veren medrese vardı. Bu medreselerin bir de hastanesi bulunuyordu. Şehirde bulunan Circis (A.S.)'ın kabri¹⁸ için bir mescit inşa edilmiş, kabir ise bir zaviyenin içindeydi. Anılan mescit ise büyük yeni camii ile Bâbu'l-Cisr (Köprü kapısı) arasında yer almaktaydı. Şehirde ayrıca Dicle'nin bir mil ötesinde Tevbe olarak adlandırılan bir tepe, tepenin uzağında da Hz. Yunus'a nispet edilen bir pınar vardı. Anılan tepede, herkesin bir kapıdan girdiği, çok sayıda evleri, sarayları, tuvaletleri ve çeşmeleri kapsayan büyük bir kervansaray vardı. Bu kervansarayı ise çok sayıda köyler çevreliyordu. Tarihi Ninive şehrinin harabeleri de bu köylerin yakınında yer almaktaydı¹⁹.

XIII. Yüzyıl coğrafyacılarından Yakut el-Hamevî, Zengiler dönemi Musul'undaki binaların güzel, sağlam olup alçı ve mermerden inşa edildiği için parlak görümlü olduğunu belirtmektedir. Aynı yazarın açıklamalarına göre,

¹⁷ Burada "sonuncu cami" denilirken, Nureddin Mahmud tarafından inşa edilen ve "el-Cami'u'n-Nuri" olarak tanınan cami kastedilmektedir. Nureddin Mahmud b. İmadeddin Zengi, H. 566 yılında Musul'u ziyareti esnasında anılan camiinin inşasına başlatmıştır. Bu esnada Musul kalabalık bir şehir halinde idi; dolayısıyla da Emevî camisi Müslümanların ibadet ihtiyacını karşılayamaz duruma gelmişti. Yeni caminin inşası tamamlandıktan sonra anılan hükümdar, 699 dükkândan meydana gelen Musul'un en büyük çarşısının tüm gelirlerini buraya vakfetti. Ayrıca o, bu camiye bir de medrese yaptırdı. Caminin bugünkü yapısı ise çok yenidir; eski caminin birçok eseri korunamamıştır. Eserlerden bir kısmı Bağdat'taki Irak Müzesi'ne taşınmış, bir kısmı telef olup gitmiş, pek azı korunmuştur. Caminin en güzel eserlerinden biri, ana kapının karşısında yer alan, aynı zamanda güzel bezek ve kitâbelerle süslü mihrap idi. Caminin onarımı sırasında mihrap yıkılarak parçaları Irak Müzesi'ne götürülmüştür. Caminin minaresi ise Irak'taki en uzun minare vasfına sahiptir, yüksekliği 55 m. olup alçıdan yapılmış çok şahane halkalar biçimindeki şekillerle süslenmiştir. Bkz. ed-Devecî 1982, c. I, 335-336. Ayrıca bkz. es-Sufî 1953, c. II, 7-8. Musul'da bu meşhur camiler dışında başka cami ve mescitler de bulunuyordu. Bunları da şöyle sıralamak mümkündür: el-Mücâhidî camii, Yunus mescidi, ed-Dîru'l-A'lâ mescidi, Dîru Mihâil mescidi, el-Hallâl mescidi, er-Rahmânî mescidi, Ömer el-Mullâ mescidi, Abdulhamid mescidi, Emineddin Yakut mescidi, Mensûr el-Hallâc mescidi, et-Türkmânî mescidi. Bkz. ed-Devecî 1982, c. I, 182, 338-342.

¹⁸ Circis Peygamberin ziyaretgâhı dışında Musul'da şu meşhur ziyaretgâhlar da bulunmaktaydı: Hz. Yunus, Amr b. el-Hamk el-Huzâ'î, el-Has'amî, Hamza es-Sıfî el-Havlânî, el-Fethu'l-Mevsilî, el-Annâz, el-Abbas, el-Mu'afî b. İmrân el-Mevsilî, et-Tarh, İmam Yahya b. el-Kâsım, İmam Avduddin, Ali el-Hâdî, el-İmamı'l-Bâhir, Evlâdu'l-Hasan. Bkz. ed-Devecî 1982, c. I, 183-184, 359-362.

¹⁹ Bkz. Öztekî 2001, 239, 241.

burada yapılan evlerin büyük kısmının kavisli uzunlamasına yapılmış biçimde olup, yeraltı odalarına sahipti ve binaların tavanında neredeyse hiç tahta kullanılmamıştır. Şehri çevreleyen surun iç kısımlarında Cuma namazı kılınan iki camii bulunmaktaydı; bunlardan birisini Nureddin Mahmud inşa ettirmişti ve şehir çarşısının tam ortasında yer alıyordu. Emevî hükümdarlarından Mervan b. Muhammed tarafından yapıldığı sanılan diğeri ise şehrin eski bir bölgesindeki yüksek bir yerde bulunuyordu²⁰.

el-Kazvinî ise aynı dönem Musul'unu şu satırlarla tanıtır:

“İslam ülkelerinin merkezlerinden biri olan büyük meşhur bir şehir olup, yüksek binalara, geniş bir alana sahiptir ve aynı zamanda o atlı misafirlerin konaklama durağıdır. Şehri, Râvend b. Biyurâsif el-Ezdihâk adında bir kişi, Dicle'nin batı yakasında inşa ettirmiştir. Şimdi ise buranın bir suru, bir alanı, derin bir hendeği ve kuhendezi, etrafında da bostanlar bulunmaktadır. Havası baharda güzel, yazın ise cehenneme benzeyen bir şeydir. Aslında şehir, yaz mevsimi ısısının etki yaptığı taş ve kireçten yapılmış olduğundan tandır haline gelmiştir. Buranın sonbaharı, ısıtma vakalarının çokça görüldüğü bir mevsimdir; bundan dolayı da bir yıl sağlam, bir yıl hastalıklı geçirilir ve bu yüzden de burada çok sayıda insan ölür. Buranın kışı ise zemherir soğuğu gibidir. Şehirde güzel binalar ve Dicle kenarında yer alan şahane köşkler vardır. Aynı şehirde Circis Peygamberin (A.S.) mezarı bulunmaktadır. Onun doğu kısmında ise Tevbe tepesi bulunur; burası, Yunus peygamberin kavminin, azaba mahkum olduklarında üzerinde toplanıp da sonrada tevbe edip iman getirdikleri ve bunun sonucunda da Allahu Ta'alâ'nın azabı onların üzerinden kaldırdığı tepedir. Tepe üzerinde ayrıca her Cuma gecesi insanların ziyaret edip adaklar adadığı bir mezar vardır. Şehirde temiz bostanlar vardır. Burada ayrıca çok güzel ve hoş saraylar da bulunmaktadır. Musul halkı, kanal açma, suyun döndürdüğü nehir üzerinde su dolapları kurma ve bir çeşit arabalar -ki, bunlar, bir yerden diğerine nakledilebilen ve Dicle'nin ortasında duran bir tekne üzerinde suyun döndürdüğü değirmenlerden ibarettir- alanlarında Dicle'den oldukça yararlanmasını bilmişlerdir. Doğu kısmında ise suyun tam azaldığı yerde, Dicle'nin bir tarafında suyun fazlaca derin olmadığı bir mekânda, insanlar suyun tam ortasında kamıştan 'es-Sevârik' olarak adlandırdıkları tahtlar ve kubbeler kurarak yaz gecelerini burada geçirmektedirler. Bu durumda buranın havası gayet güzel olur; su azalıp da yer

²⁰ Yakut el-Hamevî, c. V, 258-259.

görüldüğünde buraya acur ve hıyar ekerler. Böylece bu kubbelerin etrafında acurluk oluşur ve bu durum kış mevsiminin başlarına kadar devam eder.”²¹

İbn Cübeyr'den sonra, Musul'un fizikî yapısıyla ilgili en geniş bilgiyi veren seyyahımız, İbn Battuta'dır. O burayı şöyle tanıtmaktadır:

“Burası eski bir şehir olup, verimi boldur. el-Hadbâ' olarak tanınan kalesi ise muazzam ve engellemesi meşhurdur, etrafında, sağlam yapılı muhkem kuleli bir suru vardır. Şehir yöneticisinin evleri de buraya bitişik durumdadır. Kale ile şehri, şehrin yukarisından aşağısına kadar uzanan dikdörtgen biçiminde geniş bir cadde ayırmaktadır. Şehrin etrafında kuleleri birbirine yakın bir biçimde yapılmış iki sağlam sur bulunmaktadır. Surun iç kısımlarında ise, buranın duvarına dairemsi bir biçimde yapışık olan ve bir biri üzerine inşa edilmiş evler bulunmaktadır. Hindistan kralının memleketi olan Delhi etrafındaki surun dışında hiçbir ülkede böylesine bir sura rastlamadım. Musul'un ayrıca büyük bir mahallesi bulunmakta ve burada mescitler, hamamlar, oteller ve çarşılar yer almaktadır. Burada Dicle nehri üzerinde etrafta demir pencerelerle sarılı ve Dicle'ye bakan benklerle bağlantılı gayet güzel ve iyi şekilde yapılmış bir camii mescidi var. Onunda karşısında bir hastane bulunmaktadır. Şehrin iç kısmında biri eski, diğeri yeni iki cami var; yeni olanın avlusunda bir kubbe bulunmakta, onun da içerisinde yüksek ve zengin bir mermer sütundan ibaret olan, suyu güçlü bir biçimde bir insan boyu kadar fıskıran daha sonra da geri döndürüp güzel bir görünüm meydana getiren bir fıskiye yer almaktadır. Musul'un kapalı çarşısı ise güzel olup, demir kapıları vardır, etrafını da ustaca birbiri üzerine inşa edilmiş dükkânlar ve evler çevrelemektedir. Bu şehirde Circis Peygamberin (A.S.) mezarı ve yanında da bir mescit bulunmaktadır; aslında mezar içeri giren kişinin sağına düşer ve bu mescidin bir köşesindedir. O aynı zamanda yeni camii ile Köprü Kapısı'nın arasında bir yeredir. Allah'a hamd olsun ki, onu (mezarı) ziyaret etmemiz ve mescidinde namaz kılmamız gerçekleşti. Yine orada, Yunus (A.S.) tepesi ve onun da bir mil uzağında ona nispet edilen göze bulunur. Söylendiğine göre, anılan peygamber kavmine bu gözenin suyuyla yıkamayı temizlemelerini emir verdi, sonra da tepeye çıkarak hep beraber dua ettiler, böylece Allah da azabı onların üzerinden kaldırdı. Tam bu gözenin yakınında yıkılması yakın görünen büyük bir köy var ki

²¹ Bkz. el-Kazvinî, 461-462.

söylendiğine göre orası, Yunus'un (A. S.) şehri olan ve Ninevâ olarak bilinen şehrin yeridir. Bu şehri çevreleyen surunun kalıntıları ve kapıların yerleri hala açık bir şekilde görülmektedir. Anılan tepenin üzerinde büyük bir bina, içinde birçok evin, maksurenin, tuvaletin ve su kaynağının bulunduğu bir ribat yer almaktadır. Bütün bunların bir tane genel kapısı var. Ribat'ın ortasında ise üzerinde, ipekten bir örtü ve oymalı bir kapısı bulunan bir ev var. Söylediğine göre, burası, Yunus'un (A. S.) kaldığı yerd, bu ribat'taki mescidin mihrabı ise onun (A. S.) ibadet ettiği evdi. Musullular her Cuma gecesi bu ribata çıkarak orada ibadet ederler; onlar aynı zamanda iyi ahlak ve yumuşak söz sahibidirler ve kimsesizlere iyilik ve sevgi gösteren ve onları iyi karşılayan insanlardır....”²².

el-Müstevfi'yi kaynak gösteren Le Strange ise Musul hakkında şunları yazmaktadır:

“Belki de bu cami (Yakut'un belirttiği üçüncü camiyi kastetmektedir), el-Müstevfi'nin değinip de “minberi üstün bir sanatla güzel bir şekilde oyulmuş taştan yapılmıştır, öyle ki sanki o tahta üzerinde oyulmuştur” şeklinde söylediği camiidir. Onun (el-Müstevfi) zamanında Musul'un surunun uzunluğu 100 adımdı. O aynı zamanda, Dicle'nin diğer kıyısında bulunan ve Ninevâ harabeleri üzerinde yer alan “Hz. Yunus'un mezarı”na da değinmektedir.”²³

II. Değerlendirme

Geç Ortaçağ coğrafyacılarının Musul'un fiziki yapısıyla ilgili sunmuş oldukları bilgilere baktığımızda, her şeyden önce bu şehrin surları ve kalesi hakkında bilgi ediniyoruz. el-Makdisi, şehir suru hakkında fazla bilgi vermeyerek Zübeyde nehri kıyısında bulunan el-Murabba'a denilen bir kaleden bahsediyor. Oysa İbn Havkal, şehirde uzun süre ikamet etmesine rağmen, buranın ne suru ne de kalesi ile ilgili tek cümle bile sarf etmemektedir. Endülüslü seyyah İbn Cübeyr, anılan iki coğrafyacıdan farklı olarak Musul'u çevreleyen suru, surun iç kısmında sıralanan ve silahlarla güçlendirilmiş evleri, şehrin kurşunlu kalesini, bu kaleye bitişik inşa edilen hükümet konağını ve devlet dairelerini ve Dicle'nin sularına gömülmüş surun kulelerini edebi bir üslupla anlatmaktadır. XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Yakut el-Hamevi ve el-Kazvini, şehir suru ve kalesini sadece birer cümleyle anarak geçiştirmişlerdir.

²² İbn Battuta, c. I/1, 148-149.

²³ Le Strange 1985, 118.

Oysa ünlü seyyah İbn Battuta Musul'un suru ve kalesi ile ilgili çok değerli bilgiler vermiştir. Anılan seyyah, şehrin el-Hadba' olarak adlandırılan muazzam kalesi ve sağlam yapılı muhkem kuleli suru hakkında bilgi verdikten sonra, şehrin etrafında kuleleri birbirine yakın olan iki surdan da söz etmektedir. Hatta görmüş olduğu sura karşı hayranlığını ifade etmek için, Hindistan kralının memleketi olan Delhi etrafındaki surun dışında hiçbir ülkede böylesine bir sura rastlamadığını da dile getirmiştir.

Jere L. Bacharach²⁴,ın da belirttiği gibi, kaleler, insanların mekân organizasyonlarında kullandıkları en eski yapı forumlarından biridir. Kaleler aynı zamanda, genellikle iyi korunan surlarla çevrili, bazen şehri çevreleyen surlarla da bağlantılı yerler olarak tanımlanabilir. Bu yapılar, genellikle ya doğal bir kaya bloğu ya da sonradan yükselen ve şehrin diğer kısımlarına nazaran daha yüksek olan alanlarda kurulmaktaydı. Bu mekânlar, cephaneler için depo, küçük askeri birlikler için kışla, hapisane ve şehir saldırıya uğradığı zaman yerel yöneticiler için korunaklı sığınak görevini üstlenmekteydiler. İşte Musul kalesi de bu gibi görevleri ifa ediyordu. Coğrafyacılarımızın Musul'un suru ve kalesi ile ilgili vermiş oldukları bilgilerden, Geç Ortaçağ başlarında kalenin el-Murabba'a olarak adlandırıldığını, ancak anılan dönemin sonlarında bu adın artık kullanılmadığını, yerine ise el-Hadba' adının geçtiğini öğreniyoruz. Bu ad değişikliğinden, eski kalenin yıkılıp yerine başka bir kalenin yapıldığını çıkarmamız mümkündür. Bilindiği gibi şehirleri ele geçirmek için yapılan çetin savaşlar, bu gibi yapıları büyük tahribata uğratmaktadır. Dolayısıyla Ortaçağlarda şehirlerin korunmasında büyük önem arz eden kaleler yıkılarak yeniden inşa ediliyordu.

Coğrafyacılar, özellikle de seyyahlar tarafından aktarılan bilgilerden, Musul'u çevreleyen surun da zamanla yıprandığını ve şehri korumak için ikinci bir surun yapımının bir ihtiyaç haline geldiğini görüyoruz. Bir şehri iki surla korumanın elbette ki, o şehrin çok önemli ve stratejik bir şehir olduğunu gösterir. Seyyahlarımızın da belirttiği gibi, Musul'u çevreleyen surlara bitişik birbiri üzerine inşa edilmiş ve silahlarla donatılmış evlerin bulunması da bunun en önemli kanıtını teşkil etmektedir. İbn Cübeyr ve İbn Battuta dışında hiçbir coğrafyacımız Musul'u çevreleyen surun kapıları hakkında bilgi vermemiştir. Anılan iki seyyah ise sadece "Köprü kapısı" denilen bir kapıyı anmışlardır. Oysa Said ed-Deveci'nin belirttiğine göre, Atabekler döneminde şehir surunun şu kapıları bulunmaktaydı:

1. el-İmâdî kapısı: Bu kapı İmadeddin Zengi tarafından H. 527 yılında yapılmıştır. Şehri en üst mahallesine çıkıyordu. Bu günkü yeri ise, Musul

²⁴ Bacharach 2000, 227.

Üniversitesi Rektörlük binasının yanındaki akaryakıt istasyonunun bulunduğu yerdir. Önünde ise şehir dışında yer alan et-Tarh mezarı bulunmaktadır.

2. Sincâr kapısı: Bu kapı şehrin en eski ve en büyük kapısıdır. el-Künnâse tepesinin batı kısmında yer alır. Bugün buranın yeri hâlâ bu adla tanınır. Şehrin en geniş ve büyük kapılarından. İçeriden onu orduya ait binalar sarmaktaydı. Burayı H. 641'de en son onaran kişi, Bedreddin Lü'lü'dür.

3. Kinde Kapısı: Şehrin batısında el-Bays kapısı ile Sincâr kapısı arasında bulunan kapılardan birisidir. Salahaddin el-Eyyübî H. 578 yılında şehri kuşatma altına aldığı Kinde kapısının karşısında konakladı, bununla birlikte o, Hısn Keyfa sahibi Muhammed b. Kararı, el-Cisr kapısına, Tâcü'l-Mülûk'ü ise el-İmâdî kapısına indirmişti. Muhtemelen bu kapı, Sincâr kapısından çok el-Bays kapısına daha yakındı.

4. el-Cassâse Kapısı: el-Cassâse veya el-Cassâsûn (kireç ustaları), mermer koparan ve kireç üretenlerin adıdır. Mermer şehrin kuzeybatı kısmında bol miktarda bulunuyordu. Muhtemelen bu kapı da bu yerin karşısında bulunuyordu. Bu mermercilerin, şehrin surunu yapmada ve yıkmada önemli rolleri bulunuyordu. Örneğin Selçuklu Sultanı Mahmut Çavlı, H. 502 yılında Musul sahibini kuşatınca, şehir halkı ayaklandı ve kireç ustaları Cuma sabahı dışarı çıkarak kapıyı Sultana açtılar.

5. Irak Kapısı: Bu kapı güneye, Irak yönüne açılıyordu. Hâlâ yeri bu adla tanınmaktadır. Ayrıca yakında yapılan mahalle de Irak kapısı mahallesi olarak adlandırılıyordu.

6. el-Kassâbîn (Kasaplar) Kapısı: Şehrin güney taraflarına açılan kapılardan biri olup, Kasaplar çarşısı'na çıkmaktaydı. Muhtemelen et-Tüb kapısı ile es-Serây kapısı arasında yer alıyordu.

7. el-Cisr (Köprü) Kapısı: Musul'un en eski kapılarından biridir, Köprüye çıkmaktaydı. Hala yeri bu adla tanınır.

8. el-Maşra'a Kapısı: Krallık (hükümdarlık) köşklerine yakın bir yerde idi ve nehre çıkmaktaydı. el-Melik Seyfuddin Gâzi H. 547 yılında bir ribat yaptırdı, bugün buraya Mahallu'r-Ribât (İsa dede makamı) adı verilmektedir²⁵.

Musul suruna ait kapıların tümü Atabekler döneminde yapılmamıştır. Bunlardan bazıları anılan dönemden önce de kullanılmaktaydı. Burada Yılmaz Can'ın, İslam şehirlerinin kapıları ile ilgili belirtmiş olduğu görüşü de, kaydetmeden geçmeyelim; yazarın belirttiğine göre, şehir kapılarının sayısı her şehrin durumuna göre değişmekteydi. Ayrıca şehri dışarıya bağlayan önemli yollar, kapıların sayısını belirliyordu²⁶.

²⁵ Bkz. ed-Deveci 1982, c. I, 332-333.

²⁶ Can 1995, 102.

Coğrafyacılarımız Musul'un binalarını övgü dolu sözlerle tanıtmışlardır. el-Makdisi, şehirdeki binaların güzel olduğunu ifade ederken, İbn Havkal, buradaki binaların çokluğunu dile getirdikten sonra, büyük bir kısmının kireç ve taştan yapıldığını anlatmaktadır. İbn Cübeyr de, şehir mimarisini kastederek, çok sağlam yapılı ve dış etkenlere karşı iyi korunan gayet görkemli olduğunu, ayrıca buradaki evlerin Dicle'ye bakan ve aynı zamanda oturma yeri olarak kullanılan demirci örsü misali balkonlarının Camii'ye bitişik olduğunu dile getirmektedir. Yakut el-Hamevî ise, Zengiler dönemi Musul'undaki binaların güzel, sağlam, alçı ve mermerden inşa edildiği için parlak görünümlü olduğunu, yeraltı odaları bulunan evlerin büyük kısmının kavisli uzunlamasına inşa edildiğini ve binaların tavanında neredeyse hiç tahta kullanılmadığını bildirmektedir. el-Kazvini, şehirdeki binaların güzel, Dicle kenarındaki köşklerin ise şahane olduğunu anlatmaktadır.

Bütün coğrafyacıların Musul'daki binaları övgü dolu sözlerle anmaları, burada yapı sanatının ileri bir düzeyde olduğunu göstermektedir. Ayrıca Musul'un Irak'ın kuzeyindeki dağlık bölgelere ve hatta Anadolu'daki Toros dağlarına yakın bir coğrafyada yer alması, yapı işlerinde kullanılan taş, kireç ve mermer gibi ham maddelerin temininde büyük kolaylık sağlıyordu. Musullu inşaat ustaları ile mermercilerinin maharetlerini de unutmamak gerekir²⁷.

Coğrafyacılarımız Musul'un sokak, cadde ve mahalleleri hakkında, genel bilgiler sunmamışlardır. Onlardan sadece el-Makdisi, şehirdeki sekiz adet sokak ve caddenin adlarını vermektedir. İbn Cübeyr ise şehri, şehrin bir ucundan diğerine kadar uzanan geniş bir caddenin ayırdığını belirtmiştir. İbn Havkal, buradaki mahalle ve meydanlardan söz etmiş, ama bu mekânlarla ilgili ne bilgi sunmuş ne de bunların adlarını anmıştır. Aynı yazar diğer bir yerde de şehirde birçok semtin yer aldığını vurgulamıştır. Ayrıca İbn Cübeyr ve İbn Battuta, Dicle kenarında bir camii, mescitleri, hamamları, hanları ve çarşı pazarları bulunan ancak adı belli olmayan büyük bir dış mahalle hakkında bilgi vermişlerdir.

Erken Ortaçağ İslam şehirlerinin en önemli özelliklerinden biri, şehir merkezinde hükümet konağı, büyük camii ve ana çarşının bulunmasıydı. Yılmaz Can, Darü'l-imana'nın (Hükümet konağı) H. I./M. VII. asrın sonlarından itibaren zaman zaman şehir merkezlerinden uzaklaştığını ve ilk yıllardaki cami-Darü'l-imara beraberliğinin daha sonraki dönemlerde pek devam etmediğini ifade etmektedir²⁸. İbn Cübeyr dışında coğrafyacılarımızdan hiç biri hükümet konağı hakkında bilgi vermemiştir. el-Makdisi ise bu kurum yerine Ninive harabelerinin yakınında yer alan ve Kasru'l-Halife (Halife sarayı)

²⁷ Musul'un taşçılık ve mermercilik yönü ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bakır 2001, 45, 50.

²⁸ Can 1995, 103.

olarak adlandırılan bir yapıdan söz etmektedir. Hükümet konağı ile diğer devlet dairelerinin kaleye bitişik bir durumda olduğunu İbn Cübeyr'den öğreniyoruz. Bu da daha önce değindiğimiz Yılmaz Can'ın hükümet konağı ile ilgili tespitinin doğruluğunu ortaya koymaktadır. Musul'da hükümet konağının şehir kalesine bitişik olarak inşa edilmesini de, güvenlikle ilişkilendirmek gerekir. Zira bu gibi şehirler, geç Ortaçağ'da özellikle Moğol ve Haçlı Seferleri gibi dış tehlikelere ve yıkımlara sıklıkla maruz kalmaktaydılar.

Cami, İslam'ın ilk dönemlerinden beri Müslümanların topluca ibadet ettikleri en önemli dini mekândır. İslam'ın doğuşundan bugüne kadar büyüklüğü ve kapasitesi ne olursa olsun, Müslümanların yaşadığı her yerde bir camiye veya bir mescide rastlamak mümkündür. Ancak geç Ortaçağ da dahil her dönemde camiler, şehirlerin merkezinde yer almışlardır. Bu durum sadece İslam'ın yayılışından sonraki çağlarda değil, Eski ve Erken Ortaçağlarda da aynı özelliği taşımıştır. Bunu herkesin kolayca ulaşabileceği pratik bir çözüm olarak görmek gerekir²⁹.

el-Makdisi şehir camii hakkında çok az bilgi vererek bu dini yapı ile nehir arasındaki uzaklığın bir ok atımı kadar olduğunu ve buraya ancak nehir tarafından bir merdivenle çıkıldığını belirtirken, İbn Havkal ve el-Kazvini bu dini yapıdan hiç söz etmemişlerdir. Şehrin camileri hakkında en geniş bilgiyi İbn Cübeyr vermektedir; Yakut el-Hamevi ve İbn Battuta ise şehirde biri eski diğeri yeni yapılmış iki camii bulunduğunu belirtmektedirler.

Coğrafyacılarımızdan hiç biri, anmış olduğu iki camiden hangisinde Cuma namazının kılındığını belirtmemişlerdir. Ancak ileride de Musul'un nüfusuna değindiğimizde ifade edileceği gibi, Said ed-Deveci, Atabekler dönemi tarihçilerinden İbnu'l-Esir'den aldığı bir bilgiye dayanarak bu sıralarda (İmadeddin Zengi döneminde) şehirde Cuma namazının sadece Emevi halifesi Mervan b. el-Hakem zamanında inşa edilen Emevi Camisinde kılındığını ifade etmektedir. Oysa Yakut el-Hamevi'in vermiş olduğu bilgiden camilerin her ikisinde de Cuma namazının kılındığını öğreniyoruz. Yakut el-Hamevi'nin vefat tarihi 1229, İbnu'l-Esir'in vefat tarihi ise 1234 olduğuna göre şehirde iki cami bulunduğunu söyleyen birinci, ikinciden 4 yıl önce vefat etmiştir. Bu durumda şehirde Cuma namazları anılan camilerden herhangi birinde mi, yoksa her ikisinde aynı anda mı kılınıp kılınmadığı anılan coğrafyacılarımızın farklı bilgilerinden dolayı net olarak tespit edilememektedir. Bilindiği gibi, İslam'ın erken dönemlerinde Cuma namazları sadece bir tek camide kılınmaktaydı. Daha sonra şehirlerin büyümesiyle birlikte bu vecibenin birden fazla camide de yerine getirilmeye başlandığı bildirilmektedir³⁰.

²⁹ Can 1995, 103-104.

³⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Can 1995, 107.

Ortaçağda bir ticaret şehri olan Musul'un çarşıları da meşhurdur. el-Makdisi, buradaki kapalı çarşıların güzel olduğunu belirttiikten sonra, Suku'l-arba'a denilen bir çarşıdan da söz etmektedir. İbn Havkal'da buranın çarşılarının geniş ve şaşaalı olduğunu ve içinde, her birinde yüz veya daha fazlası dükkan bulunan her çeşit çarşıdan ikişer, üçer ve dörder tane bulunduğunu bildirmektedir. İbn Cübeyr ise, şehrin iç kısmında yer alan pazaryerinin içinde tüccarlar için özel bir ticaret odası binası inşa edildiğini, aynı zamanda anılan bina ile içinde bulunduğu çarşı, daha çok birbiri üzerine kurulmuş evlerle dükkânların kuşattığı demir kapıların kilitletiği ve aynı zamanda süslü yapıların yer aldığı dev bir hanı andırdığını ifade etmektedir. Coğrafyacılarımızdan Yakut el-Hamevi ile el-Kazvini Musul'un çarşılarından hiç söz etmemişlerdir. Oysa İbn Battuta bir nebze de olsa bu ticaret merkezleri hakkında bilgi vererek buradaki kapalı çarşısının güzel olduğunu, demirden mamul kapılara sahip bulunduğunu ve etrafını da ustaca birbiri üzerine inşa edilmiş dükkânların ve evlerin çevrelediğini belirtmiştir.

Ortaçağda ticaret Musul'un en önemli özelliklerinden biri idi. Zira burası Azerbaycan, Şam ülkeleri ve Ermenistan'dan gelen ticaret kervanlarının odak noktasını teşkil ediyordu. Doğunun ve batının bütün ticaret malları burada toplanıyordu; bu da ister istemez çarşı ve pazarların kurulmasına ve insanlarla dolup taşmasına yol açıyordu. Şehir içinde önemli satış merkezlerinin faaliyeti yanında, Musul'un köy ve kasabalarında da hububat, un, şeker, bal, peynir ve diğer gıda maddelerinin satıldığı haftada bir gün iş yapan "Pazar pazarı" ve "Çarşamba Pazarı" adı altında pazarlar kuruluyordu. Anlatılanlara göre sadece el-Cami'u'l-Nuri kapalı çarşısında 699 dükkan, 36 çarşı bulunmaktaydı³¹.

Ortaçağda şehirlerin önemli kurumlarından biri de hastanelerdi. Atabekler döneminde Musul'da hastanelerin de köprülerin yapımı gibi vezirler ya da naipler tarafından yapıldığı bildirilmektedir. Örneğin, Musul Atabeklerinin vezirlik görevini bir müddet yerine getiren Cemaleddin el-İsfahani, ilk hastaneyi yaptırmıştır. Aynı şekilde Musul Atabekliğine naiblik yapan Mücahidüddin Kaymaz'ın da, kendi adını taşıyan birer camii, medrese, ribat, yetimler okulu ve hastane yaptırdığı belirtilmektedir³². Oysa el-Makdisi, İbn Havkal, Yakut el-Hamevi ve el-Kazvini Musul'da herhangi bir hastanenin bulunup bulunmadığı hakkında bilgi sunmamışlardır. Ancak İbn Cübeyr şehir camisinin önünde tam teşekküllü bir hastaneden söz etmektedir. Aynı seyyah şehirdeki medreselerin de bir hastanesi bulunduğunu ifade etmektedir. İbn Battuta ise İbn Cübeyr'in şehir hastanesi ile ilgili vermiş olduğu bilginin aynısını nakletmiştir. Her iki seyyah da, Musul'daki hastanelerin işlerliği, kapasitesi, tedavi yöntemleri ve hangi hastalara hizmet sundukları hakkında

³¹ ed-Deveci 1951, 90; el-Mesri 1982, 104-106.

³² Havan 2004, 147-148.

herhangi bir bilgi vermemişlerdir. el-Kazvini, Musul'da sonbahar mevsiminde sıtma vakalarının çokça görüldüğünü, bundan dolayı da burada yaşayanların bir yılı sağlam, bir yılı da hastalıklı geçirdiklerini ve bu yüzden de burada çok sayıda insanın bu hastalıktan öldüğünü bildirmektedir. Yazarın bu sözlerini doğru kabul etmek gerekirse, o dönemde Musul'daki hastanelerde çalışan doktor ve hastabakıcıların önemli bir uğraşısının da anılan hastalıkla mücadele etmek olduğudur.

Coğrafyacılarımız Musul'un eğitim kurumları hakkında çok az bilgi vermişlerdir. Onlardan sadece İbn Cübeyr, bir yerde şehirde hizmet veren medreselerden bahsetmektedir. Onun vermiş olduğu bu bilgiden, şehirde Dicle kıyısı üzerinde yaklaşık 6 veya daha fazla medrese bulunduğunu öğreniyoruz. Oysa Atabekler döneminde medrese sayısı 28'e çıkmıştır. Selçuklular ve Atabekler döneminde Musul'da ilim alanındaki çalışmalar büyük bir canlılık kazandı. Bu dönemlerin yöneticileri ilme ve ilim adamlarına aşırı ilgi gösteriyorlar ve bu alanda çalışanlara maddî ve manevî yönden destek veriyorlardı. Bu nedenle, egemenlikleri altında bulunan her yerde ve özellikle de büyük şehirlerde medreseler, hadis evleri, Kur'an evleri ve ribatlar inşa etmek maksadıyla büyük harcamalarda bulunuyorlardı. Hatta bu merkezleri hareketlendirmek için diğer ülke ve bölgelerden iyi yetişmiş âlimleri buralara davet ediyorlardı. Anlatılanlara göre, H. 660 yılında Musul'da, 28 medrese, 18 hadis evi ve 27 ribat bulunuyordu. Musul'un anılan medreseleri, o dönemlerin en güzel binalarından olup çeşitli kitabeler ve geometrik şekiller ve kakma mermerlerle süslenmiş durumdaydı. Bu medreselerin bugünkü kalıntıları da sanatsal güzellik ve beceri yönünden anlatılanları doğrulamaktadır.

Anılan dönemlerde inşa edilen medreselerden bazıları şunlardır: Nizâmiye medresesi (Büyük Selçuklu veziri Nizamulmülk tarafından yaptırılmıştır.), Eski Atabekler medresesi (Seyfeddin Gazi b. İmadeddin Zengi tarafından inşa edilmiştir.), el-Kemâliyye medresesi (H. 563 yılında Erbil sahibi el-Meliku'l-Muazzam Ebu Said Gökbörü'nün babası Zeyneddin Ebu'l-Hasan Ali b. Bektekin tarafından yaptırılmıştır. Medrese adını, her ikisi de burada hocalık yapan Radiyyuddin b. Yunus b. Men'a'nın oğlu Kemaleddin'den almıştır.), ez-Zeyniyye medresesi (H. 563 yılında Zeyneddin Ebu'l-Hasan Ali b. Bektekin tarafından yaptırılmıştır.), el-İzziyye medresesi (İzzeddin b. Mes'ud b. Kutbeddin Mevdud (H.576-589) tarafından Krallık evinin kapısında yaptırılmış, Hanefî ve Şafi'î mezhepleri mensuplarının hizmetine verilmiştir.), en-Nûriyye medresesi (Atabeklerden Nureddin Arslanşah b. İzzeddin Mes'ud (H. 589-607) tarafından yaptırılmıştır.), en-Nûrî camisi medresesi (H. 568 yılında, Nureddin Mahmud b. İmadeddin Zengi tarafından inşa edilmiştir.), el-Kemâliyye el-Kadaviyye medresesi (Atabekler dönemi alimlerinden Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ebî Muhammed Abdullah b. Ebî'l-Kâsım eş-Şehrezurî (H. 492-

572) tarafından yaptırılmıştır.), el-Yusufiyye medresesi, el-Kâhiriyye medresesi (el-Kâhir İzzeddin b. Mes'ud b. Arslan Şah el-Evvel (H. 608-615) tarafından yaptırılmıştır.), el-Mücâhidîyye medresesi (Ebu Mensûr Kaymaz b. Abdullah ez-Zeynî tarafından inşa edilmiştir.), el-Bedriyye medresesi (Ebu'l-Fedâil Bedreddin Lü'lü' b. Abdullah (Öl. 657) tarafından Musul kalesinde yaptırılmıştır.), el-Mühâcîriyye medresesi (Ebu'l-Kâsım Avlân b. Mühacirin Ali b. Mühacir tarafından yaptırılmıştır.), Ümmülmülk es-Sâlih medresesi (İzzeddin Mes'ud b. Kutbeddin Mevdud'un eşi Ümmülmülk es-Sâlih tarafından yaptırılmıştır.), en-Nefisiyye medresesi (kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir.), el-Alâiyye medresesi (Alaeddin Hurremşah b. İzzeddin Mes'ud b. Mevdud tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır.), İbn Beldecî medresesi (Ebu Muhammed Mahmud b. Mevdud b. Mahmud el-Beldecî el-Mavsîlî (H. 543-623) tarafından yaptırılmıştır.)³³.

Ortaçağ şehirlerinde ammeye hizmet veren oteller ve hamamlar da önemli bir yer tutmaktaydı. Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunması ve Orta Doğu'nun önemli bir ticaret merkezi olması hasebiyle Musul, bu kurumlar yönünden gelişmiş olmalıydı. Ayrıca İslam'ın öğretilerinde beden temizliğine önem vermesi nedeniyle Müslümanlar, Bizans ve Sasani kültürlerinden almış oldukları hamamların yapımına ve çalıştırılmasına büyük özen göstermişlerdir. el-Makdisi, Musul'un oteller ve hamamlar yönünden zengin bir şehir olduğunu ve hatta her köşesinde bir otelin bulunduğunu dile getirir. Aynı görüşe İbn Havkal'da katılmaktadır.

Coğrafyacılarımızdan sadece İbn Battuta, Musul'daki ribatlar hakkında bilgi vermiştir. Anılan seyyah, şehirdeki bir tepenin üzerinde, sadece bir tane genel kapısı bulunan, aynı zamanda içinde birçok evin, maksurenin, tuvaletin ve su kaynağının yer aldığı bir ribat hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca o, bu kurumun ortasında, üzerinde ipekten bir örtü ve oymalı bir kapısı bulunan Hz. Yunus'un ikamet ettiği bir ev ve Cuma geceleri, ribatı ziyaret eden Musul halkından da söz etmektedir. Musul'da bu anılan ribat dışında şu ribatlar da yapılmıştır: Seyfeddin Gazi b. İmadedddin Zengi ribatı, ez-Zeynî ribatı, İbnu's-Şehrezûrî ribatı, el-Mücâhidî ribatı, Dürrâc caddesi ribatı, Ebu's-Sa'âdât İbnu'l-Esîr'e ait Kasru Harb ribatı, eş-Şeyh Kadîb Elbân ribatı³⁴.

Coğrafyacıardan bazıları Musul'un içme suyu, bağ, bahçe ve bostanları ve Dicle'den yararlanma konusunda değerli bilgiler sunmuşlardır. Örneğin, el-Makdisi, buradaki bostanların ve nehir sularının şehirden uzakta olduğunu ifade etmiştir. İbn Havkal de, şehri Dicle'nin batı kıyısında yer alan, toprağı ve havası sağlıklı olarak tanıttıktan sonra, halkının içme suyunun şehirdeki sulardan temin

³³ ed-Deveci 1982, c. I, 343-351. Ayrıca bkz. Havan 2004, 129-134.

³⁴ Said ed-Deveci 1982, c. I, 355-357; Havan 2004, 143.

edildiğini, önceleri, burada fazla ağaç bulunmadığını, ancak Hamdanîlerin diktiği meyve ağaçlarıyla güzel bahçeler oluştuğunu, böylece zamanla üzüm ve diğer meyvelerin çoğaldığını bildirmektedir. el-Kazvini, şehirde temiz bostanlar bulunduğunu, Musulluların, kanal açma, nehir üzerinde su dolapları kurma alanlarında Dicle'den yararlanmasını bilen bir halk olduğunu, Doğu kısmında suyun tam azaldığı yerde, suyun fazlaca derin olmadığı bir mekanda, insanlar suyun ortasında kamıştan 'es-Sevârik' olarak adlandırdıkları tahtlar ve kubbeler kurarak yaz gecelerini burada geçirdiklerini, aynı zamanda, onların, su azalıp da yer görüldüğünde buraya acur ve hıyar ettiklerini, böylece bu kubbelerin etrafında acurluk oluştuğunu ve bu durumun kış mevsiminin başlarına kadar devam ettiğini ifade etmektedir. İbn Cübeyr, Yakut el-Hamevi ve İbn Battuta ise anılan konularda hiç bilgi vermemişlerdir.

el-Makdisi, Musul'un havası ve iklim şartları hakkında hiç bilgi vermezken, İbn Havkal, buranın toprağının ve havasının sağlıklı ve yazlıklarında yaz mevsimini, kışlaklarında ise kış mevsimini geçirmenin mümkün olduğunu ifade etmiştir. İbn Cübeyr ve Yakut el-Hamevi, şehrin bu yönü ile ilgili tek cümle bile sarf etmezken, el-Kazvini, bu konuya geniş yer ayırarak havasının baharda güzel, yazın ise cehenneme benzeyen bir şey olduğunu, binaların taş ve kireçten yapılmış olduğundan yazın ısının etkisiyle tandır haline geldiğini, sonbaharın sıtma vakalarının çokça görüldüğü bir mevsim olması hasebiyle, insanların bir yılı sağlam, diğerini ise hastalıklı geçirdiklerini ve bu yüzden de burada çok sayıda insanın öldüğünü, ayrıca kışın çok soğuk seyrettiğini anlatmaktadır. el-Kazvini'nin, Musul'un hasta eden havası ile ilgili bilgilerin doğruluk derecesinin yüksek olduğuna inanıyoruz, çünkü Dicle nehrinden dolayı, ısının artması ve temizlik kurallarına uyulmaması nedeniyle sivrisinekler üremekteydi, bunun doğal bir sonucu olarak da sıtma vakaları artıyordu. Biz bu iklim şartlarından doğan sağlık ve çevre problemini, Ortaçağdaki Amid şehri ile ilgili bildirimizde de ele almıştık, Musul'un durumu ile tıpatıp benzeştiği için burada aktarmak istiyoruz;

“Aslında Ortaçağda Amid’le ilgili çevre konusunu ele alırken, her şeyden önce şehrin Dicle gibi bir nehir üzerinde kurulmasına ve buranın maruz kaldığı iklim şartlarına bakmak gerekir. Zira sıcak iklimlere sahip olan bölge ve şehirler, sağlık açısından ılıman ve soğuk iklimlere sahip olanlardan daha fazla risk taşırlar. Nehirler ise, hele bulunduğu bölge halkı tarafından temizlik ve çevre kurallarına riayet edilmiyorsa, sivrisineklerin yatağı haline gelerek insanların hastalanmasına sebep olur. Ayrıca hastalıkların artmasında, insanların kültürleriyle alakalı olan temizlik anlayışları, korunma ve tedavi yöntemleri ve beslenme metotları

*gibi faktörlerin de birinci derecede etkili olduğu bilinen bir gerçektir.*³⁵

Ortaçağ coğrafyacıları, Musul'un nüfusu ile ilgili çok az bilgi sunmuşlardır, dolayısıyla da o az bilgiye dayanarak net bir şey ortaya koymamız mümkün değildir. Örneğin, İbn Havkal, Musul halkının Kufe ve Basra'dan buraya göç ettiklerini, burada oteller, mağazalar, hamamlar, mahalleler, meydanlar ve binalar bulunması nedeniyle, diğer memleketlerden sakinleri kendine çektiğini; bunun sonucunda da insanların buraya yerleştiklerini; aslında buradaki ucuzluğun, bereketli toprakların ve fiyatlarının uygunluğunun onları buraya getirdiğini, bu haliyle de şehrin, Azerbaycan, Ermenistan, Irak ve Şam'ın açılan penceresi olduğunu ifade etmektedir. Ancak Musul daha sonra büyük bir yıkım geçirmiştir. Nitekim, Said ed-Deveci, İbnu'l-Esîr'den naklen, İmadeddin Zengi döneminin başlarındaki Musul ile ilgili şunları aktarmaktadır:

*“Musul’u şehit İmadeddin Zengi’nin ilk günlerinde gördüm -ki o memleketlerin anasıdır- büyük kısmı yıkık durumdaydı. Yıkıntı et-Tabbâlîn mahallesinden Kale’ye, oradan da Sultanlık saraylarına kadar devam ediyordu. el-Arasa (boş alan) et-Türkmânî mescidinin -burası et-Tabbâlîn semtine yakın bir yerdedir- yakınından görünüyordu. Eski Camii (Emevî camisi) de onarımsızdı. Her yönünden sura yakın olan yerler onarımsız durumdaydı. Sura en uzak yapılar bir taş atımı kadar değildi. Ayrıca insanlar Cuma günü dışında, yapıya uzaklığından dolayı camiye kadar yürüyemiyorlardı.”*³⁶

Ancak Said ed-Deveci'nin sonraki ifadelerinden anlaşıldığına göre, İmadeddin Zengi bu şehre hakim olduktan sonra, burada güçlü kimseleri dizginlemiş, kötü insanları cezalandırmış ve insanlar arasında adalet ve güveni tesis etmiştir. Bu uygulamaları sonucunda da asayiş, huzur ve güven yeniden kurulmuş ve her bölgeden insanlar buraya gelmeye başlamışlardır. Bütün bu olumlu gelişmelerden sonra birçok mezarlık³⁷ bile ortadan kaldırılarak yerine evler yapılmaya ve sonunda da binalar çoğalmaya başlamıştır; öyle ki, insanlar şehir surunun dışına çıkarak etrafındaki alanlara binalar yapmışlar ve buralar

³⁵ Bakır, 2004, 846-847.

³⁶ Said ed-Deveci 1982, c. I, 327.

³⁷ Musul'daki mezarlıklar şöyle sıralanmaktadır: Circis Peygamber mezarlığı, Eski Camii mezarlığı, Gassân mezarlığı, el-İmâdî kapısı mezarlığı, Tevbe tepesi mezarlığı, Alevîler mezarlığı, Zâhir mezarlığı, eş-Şeyh Kadîb Elbân el-Mevsilî mezarlığı. ed-Deveci 1982, c. I, 365-367.

kısa bir süre sonra büyük şehirleri aratmayacak boyutta genişleme göstermiştir³⁸.

Yukarıdaki açıklamalardan Musul'un, Zengilerin olumlu çabaları sonucunda büyük bir ilerleme kaydettiğini, güven ortamının sağlanması sonucunda da kitleler halinde Türklerin buraya yerleştiğini, böylece şehirdeki nüfusun bir hayli arttığını, bunun doğal bir sonucu olarak da insanların surun dışında evler yaptırmaya başladıklarını öğreniyoruz. Bütün bu bilgilere rağmen yine de o dönemlerdeki şehir nüfusunu rakamsal olarak öğrenmemiz mümkün olmamaktadır, zira hiçbir coğrafyacımız bu konuda net bir rakam sunmamaktadır.

Sonuç

Makalemizde, Geç Ortaçağ coğrafyacılarının Musul hakkında sunmuş oldukları bilgileri aktardık, sonra da o bilgileri diğer tarihsel kaynak ve araştırmaların yardımı ile değerlendirmeye çalıştık. Bilindiği gibi şehirler, hele çok eski bir geçmişe sahiplerse, insanlık tarihinin uygarlık beşikleridirler. Musul da çok eski bir şehir olması hasebiyle, birçok medeniyetin odak noktası haline gelmiştir. Çalışmamızda ele almış olduğumuz zaman dilimi ise -ki bununla geç Ortaçağı kastediyoruz- Türk devletlerinin Musul'da hakim olduğu bir dönem kapsamaktadır. Coğrafyacılarımızın bilgilerinden, bu sıralarda Musul'un, hayatın bütün alanlarında olduğu gibi fiziki yapı açısından da çok parlak bir dönem geçirdiği anlaşılmaktadır. Ancak coğrafyacılarımız, şehrin anılan yapısıyla ilgili birçok şeyi de ya dikkatsizlikten ya da alaka duymadıklarından dolayı anlatmamışlardır. Örneğin hiçbir coğrafyacımız şehirdeki köprülerden, kanallardan, yollardan, hükümet konağı dışındaki kurumlardan, spor ve eğlence mekânlarından, hububat depolarından, atölye ve fabrikalardan, tabakhanelerden, kilise ve manastırlardan ve kütüphanelerden söz etmemişlerdir. Selçuklular ve Atabekler döneminde anılan yapılar yönünden de imar faaliyetlerinin çok canlı olduğunu diğer şehirlerin tarihsel geçmişlerinden anlamak mümkündür. Bu nedenle de anılan yapılar hakkında herhangi bir değerlendirme şansımız olmadı. Fakat her şeye rağmen, geç Ortaçağ'daki veya başka bir deyişle Türklerin hakim olduğu dönemdeki Musul'un fiziki yapısıyla ilgili bir tablo çizmeye çalıştık.

³⁸ ed-Deveci 1982, 327.

BİBLİYOGRAFYA

a. Tarihi Kaynaklar

- İbn Batuta *Rihletü İbn Batuta el-Müsemmat Tühfetü'n-Nüzâr fi Garâibi'l-Amsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, Kahire, 1938.
- İbn Havkal *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1967.
- El-Kazvinî *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1998.
- El-Makdisî *Ahsenü't-Takâsîm fi Ma'rifeti'l-Akâlîm*, Leiden, 1904.
- Yakut El-Hamevî *Mu'cemu'l-Büldân*, (Thk. Ferid Abdulaziz el-Cüdfî, Beyrut, (tarihsiz).

b. Çağdaş Araştırmalar

- Akçay 1966 İlhan Akçay, "Harput'ta Ulu Cami", *Yeni Fırat*, C. 3, No. 27, 15-22.
- Akok 1969 Mahmut Akok, "Konya Alaiddin Köşkü. Selçuk Saray ve Köşkleri", *Türk Etnografya Dergisi*, XVIII/2, 47-73.
- Altun 1971 Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul.
- Artuk 1946 İbrahim Artuk, "Dunaysır'da Artukoğulları Ulu Camisi", *Bellekten*, XI, 167-169.
- Aslanapa 1984 Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul.
- Bacharach 2000 Jere L. Bacharach, "İç Kale: İslam Şehrinde Gücün Sembolü", (Çev. Emin Kırkıl), *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 13, Sayı 2, 227-233.
- Bakır 2001 Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankara.
- Bakır 2004 Abdulhalik Bakır, "Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi", *T. C. Diyarbakır Valiliği 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır, 837-848.
- Bakır 2005 Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara.

- Balkan 1970 Kemal Balkan, “Ani’de İki Selçuk Hamamı”, *Anadolu* XII, 39-57.
- Beygu 1932 Abdurrahman Şerif Beygu, *Ahlat Abideleri*, İstanbul.
- Can 1995 Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara.
- Çelik 2001 Aydın Çelik, *Fatımîler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ.
- Çulpan 1970 Cevdet Çulpan, “Artukoğulları Devri Taş Köprüleri ve Özellikleri”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, III, 1969-70, 89-120.
- ed-Divecî 1951 Said ed-Divecî, “Sına’atu’l-Mavsıl ve Ticaretüha fi’l-Kuruni’l-Vüsta, *Sumer* 7, 89-98.
- ed-Divecî 1954 Said ed-Divecî, “Kal’atu’l-Mavsıl fi Muhtelefi’l-Usur”, *Sumer* 10, .
- ed-Divecî 1982 Said ed-Divecî, *Tarihu’l-Mavsıl*, Bağdat.
- Gökşen 2007 Ali Gökşen, *Anadolu Selçuklu ve Beylikler Döneminde Çorum Şehri ve Çevresi*, Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- Havan 2004 Ali Havan, *XIII. Yüzyılda Musul*, (Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.
- İnan 1956 Afet İnan, “Kayseri’nin 749 yıllık Tıp Medresesi”, *Bellekten*, XX/78, 217-222.
- Karamağaralı 1970 H. Karamağaralı, “Anadolu Selçuklu Kervansarayları”, *Önasya*, 61-62, 4.
- Kılıç 2002 Alparslan Kılıç, *Samaniler Döneminde Buhara Şehri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- Kurt 1998 Hasan Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara.
- Le Strange 1985 Guy Le Strange, *Büldânu’l-Hilâfeti’ş-Şarkıyye*, (Çev. Beşir Fransis-Gorgis Avvâd), Beyrut.
- el-Mesrî 1982 Hüseyin Ali el-Mesrî, *Ticaretü’l-Irak fi’l-Asri’l-Abbasi*, Kuveyt.

- Öney 1966 Gönül Öney, “Kayseri Hacı Kılıç Camii ve Medresesi”, *Bellekten*, XXX/119, 377-390.
- Öztekin 2001 Mehmet Öztekin, *İbn Cübeyr Seyahatnamesi (Tercüme ve Tahlil)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.
- Sözen 1971 Metin Sözen, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, İstanbul.
- es-Sakkâr 2006 Sâmi es-Sakkâr, “Musul” *TDV İA*, c. XXXI, 362.
- es-Sufî 1953 Ahmed es-Sufî, *Hıttatü'l-Mavsîl*, Musul.
- Yetkin 1970 Suut Kemal Yetkin, *Türk Mimarisi*, Ankara.

Abdulhalik Bakır